

pu i literaturu. U seoskim i siromašnim gradskim sredinama knjiga je imala praktičnu vrijednost samo za učenike.

U publikovanoj izvornoj građi obavljena su velom tajni pitanja demografskih karakteristika Drinske banovine, agrarne prenaseljenosti, nataliteta i mortaliteta kod svake nacionalne zajednice i socijalne grupacije ponaosob, uzrocima visoke stope smrtnosti djece uzrasta do 5 godina, očuvanja znatnog broja kućnih zadruga kod seoskog življa srpske nacionalnosti, brojnosti članova domaćinstava, podređenosti žene u porodici i društvu, migracija i iseljavanja u inostranstvo.

Sve naprijed izloženo govori da će naučni istraživači biti upućeni na istraživanje i proučavanje serija dokumenata drugih arhivskih fondova, zbirki i publikacija u cilju sveobuhvatne obrade odabranih tema. Publikacije povjerljivih izvještaja Kraljev-

ske banske uprave Drinske banovine, bez obzira na uočene njihove manjkavosti, predstavljaju važnu izvornu građu za proučavanje prošlosti istočne, srednje i dijela sjeverne Bosne i zapadne Srbije. Arhivu Bosne i Hercegovine i redatoru dr. Andreju Rodinisu pripada zasluga što su naučnici podarili dvije vrijedne knjige istorijskih izvora i time obogatili kulturnu baštinu Bosne i Hercegovine. Za društvene nauke, naročito istoriografiju, imalo bi neprocjenjiv značaj da izdavač i redaktor objelodane i izvještaje kraljevskih banskih uprava Vrbaske, Primorske i Zetske banovine za period 1929–1939. godine. Na taj način bismo imali kompletnu i jedinstvenu izvornu građu o Bosni i Hercegovini i susjednim područjima Srbije, Hrvatske i Crne Gore između 1929–1939. godine ■

Budimir Miličić

Sandra Biletić, Amira Hujdur (prir.) *Pisma Hajimu Altarcu iz koncentracionih logora u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: 2010, 331.

Pored standardnih dužnosti arhivskih ustanova koje se primarno ogledaju u zaštiti, obradi, čuvanju arhivske građe, jedna od njihovih značajnijih aktivnosti jeste i objavljivanje iste. Izdavački segment svoga rada Arhiv Bosne i Hercegovine obogatio je objavljivanjem publikacije *Pisma Hajimu Altarcu iz koncentracionih logora u Drugom svjetskom ratu*. Riječ je o zbirci pisama koju su saradnice Arhiva BiH Sandra Biletić i Amira Hujdur priredile, te uz saglasnost matične ustanove i ključnu finansijsku podršku United States Holocaust Memorial Museum Washington, predale javnosti na korištenje.

Zbirka je koncipirana tako da je 216 priloženih pisama razvrstano prvenstveno po godini porijekla i mjestu njihova nastanka. Svaka dopisnica je izvorno preštampana bez ispravljanja gramatičkih grešaka, zbog autentičnosti predstavljena u vidu faksimila, te prevedena na engleski jezik da bi se proširio opseg njene dostupnosti.

U nizu zbirki objavljenih dokumenata iz Drugog svjetskog rata, a koje najčešće prikazuju političke i vojne odluke i pregovore, rijetke su one koje tretiraju sudbinu običnih ljudi. Stoga je od iznimnog značaja ova koja odiše ljudskom toplinom. U njenom središtu nalazi požrtvovanost i humanost

jednog čovjeka, Hajima Altarca.

Bazirana isključivo na pismima logoraša koja su pristizala na Hajimovu adresu, zbirka postaje vrijedno svjedočanstvo njegove dobrote te surovosti života interniranih Jevreja. Iako kratka i koncizna, obavezno cenzurisana, pisma nam donekle otkrivaju pojedine segmente života zatočenika u koncentracionim logorima, njihove potrebe, patnje, strahove, nadanja...te tako, iako samo nakratko, daju uvid u njihove tragične sudbine.

Ono što nas najviše zanima kroz predočena pisma ne uspijevamo dokučiti. Ona nam ne otkrivaju sadržaj logoraške svakodnevnice, ali nam ne ostavljaju ni najmanju sumnju da im nije bilo loše, jer kako drugačije objasniti sve molbe za pomoć koje su pristizale Hajimu od rodbine, prijatelja i poznanika zatočenih u logorima Jasenovac, Stara Gradiška, Lepoglava, Lobargrad, Gornja Rijeka, Đakovo.

Analizom sadržaja dopisnica koje su bile „nagrada za dobar rad i vladanje“ saznajemo da su logoraši oskudijevali u osnovnim sredstvima za život. Stoga su u svojim pismima konstantno molili Hajima Altarca za malo hrane (kukuruz, marmelada, meso, hljeb, luk, brašno, tjestenina, grah, krompir, čaj, šećer, kafa, cigare), odjeće (košulje, cipele, haljine, drvene sandale, zimski veš, hlače), sredstava za osnovnu higijenu (sapun za veš, kalodont, aparat za brijanje, češalj), te medikamentata (zavoj, lijekovi, vata). Upravo na osnovu traženih sredstava mogu se utvrditi teškoće logoraškog života, ali i bolesti od kojih su obolijevali zatočenici (dijareja, tifus, malarija).

Sva pisma su dirljiva, ne samo zbog konteksta njihovih molbi već i neizmjerne zahvalnosti koju iskazuju svome „skrbniku“ Hajimu te vjere u spas, često ističući nadu da će biti u prilici da mu se oduže.

I dok pisma, s jedne strane, otkrivaju loše stanje logoraša, njihovu brigu za najbliže, tugu i melanholičnost zbog zlokobne sudbine, s druge strane, nailazimo i na tragove nade i vjeru u bolju budućnost. Ratne dane slično su proživljavali i Jevreja koji su uspjeli izbjeći logorašku sudbinu (živjeli su u Zagrebu, Sarajevu, Banja Luci, Fojnici). I oni su molili Hajima za malo novca, lijekova, hrane, te mu povjeravali svoja osjećanja: prisutna „gorčina i praznina za izgubljenim i dragim bičima“, ali istovremeno i „vjera u Boga kao i nada u skoro spasenje“.

Za pomoć su molili i poznanici zatvoreni u italijanskim sabirnim centrima. Za razliku od logoraša interniranih u logorima koji su bili pod direktnom ustaškom upravom, svi oni redom ističu da su dobrog zdravlja i da im je dobro „...hvala Bogu nije loš, jer smo pod talijanski komandom koje imaju osjećaj i milost prema nas.“

Slanjem paketa i pisama Hajim im je i materijalno i duhovno uspijevaao pomoći, ali i dalje ostaje nepoznanica kako je to činio na tako transparentan način. Naime, Hajim Altarc, kao Jevrej, apotekar, u vrtlogu antisemitizma uspijeva izbjeći internaciju. Hajimovom hapšenju usprotivili su se njegovi sugrađani, stoga Drugi svjetski rat mirno proživljava u Varešu. Da je javno djelovao i vodio svoju ljekarnu, a o svemu tome bile obaviještene i vlasti, svjedoči nam i korespondencija sa Ljekarničkom komorom NDH, koja je zahtijevala registraciju njegove apoteke kod ovog državnog ljekarničkog saveza.

Ni njegova angažovanost na pomaganju interniranih Jevreja nije bila tajna. On je otvoreno u pismu logorniku Jasenovačkog logora Wieneru 1943. godine kazao da njegovo humanitarno djelovanje zbog „opasnosti da bude sam odveden u logor“

„ovdašnji svijet (to) naziva ludim šiljanjem u zrak“. Iako je tom prilikom iznio opći dojam „da slati u logor znači slati u zrak“, on je i dalje nastavio to činiti. Još jedno pitanje koje nam ostaje otvoreno nakon ove zbirke jeste eventualno postojanje mreže pomagača. Pisanje logoraša nagovještava da su na slanju pomoći bili su angažovani i njegova sestra Bukas, te izvjesni ing. Finci.

Svakako treba odati veliko priznanje Varešanima, koji su zauzeli hrabar i human stav u cilju zaštite svog sugrađanina. Ipak, sumnjamo da bi Hajim Altarac bez dodijeljenih mu građanskih prava uspijevao odoljeti internaciji te u tom kontekstu razumijevamo ing. Izraela iz Fojnice kada kaže: „Ti si sigurno miran i nemaš neugodnosti...“.

U knjizi je prikazana jednostrana korespondencija i na osnovu nje možemo samo djelomično rekonstruisati Hajimovu poštovanost i humanitarni rad za vrijeme katalizmičnih ratnih godina ali ne i dokučiti druge segmente njegova života (osjećanja, mišljenje, stavove). Pored ovog ratnog angažmana i činjenice da je bio apotekar, o životu i djelu Hajima Altarca ne znamo gotovo ništa. Na osnovu pisama samo naslućujemo da je imao brojnu porodicu (brata, sestre i rođake), koja je u vihoru rata doživjela tešku logorašku sudbinu.

Kao što nam je ostao zatajan cijeli njegov život, tako je, za sada, nepoznanica i fizički izgled Hajima Altarca. Naime, priređivači zbirke nisu uspjeli doći do njegove slike, ali nam kroz nekoliko fotografija dokazuju njegov ovozemaljski život u Varešu (rodni list, rodna kuća u Varešu, mjesto vječnog počinka - groblje na Kovačićima). Hajimov životopis ne upotpunjavaju ni ostali izvori i literatura koji, kako nas autorice obavještavaju u uvodnom tekstu, samo spominju njegovo ratno dobročinstvo i ugled koji je uživao među sugrađanima.

Arhiv BiH je saradnjom na izradi ove zbirke proširio vremenski opseg svojih objavljenih izvora, sa dominantnog perioda austro-ugarske uprave na period Drugog svjetskog rata. Upornim i predanim radom njegove uposlenice Sandra Biletić i Amira Hujdur izvukle su iz arhivske prašine i stavile javnosti na uvid zbirku pisama koja predstavljaju vrijedno svjedočanstvo o Hajimu Altarcu, njegovoj humanosti, hrabrim Varešanima i zatočenicima iz logora.

Bazirana isključivo na izvornoj arhivskoj građi koja se čuva u Arhivu BiH, publikacija je iznimno vrijedna za izučavanje pojedinih segmenata života Jevreja u koncentracionim logorima i van njih ■

Sanja Gladanac